

Е. І. СОЛОМОНІК

(Сімферополь)

ДЕЯКІ ПАМ'ЯТКИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я ІЗ ЗНАКАМИ

На кам'яних плитах, стінах склепів та печер, на монетах та ремісничих виробах Північного Причорномор'я часто зустрічаються різні знаки, що здавна привертали увагу дослідників. Одні з них розглядали їх як родові знаки, інші — як знаки власності, тамги, букви невідомого письма, монограми, магичні зображення та ін.

Великий фактичний матеріал по знаках систематично не вивчався і не публікувався подібно епіграфічним та іншим пам'яткам. Між тим значення цього джерела для висвітлення історії і культури Північного Причорномор'я досить велике. Знаки характеризують, разом з іншими даними, рівень розвитку суспільства, в якому вони виникли, культурну взаємодію греків з місцевим населенням; вони часто допомагають відрізнити місцеві причорноморські вироби від привозних та визначити їх датування.

Вже перші дослідники причорноморських знаків цікавилися питанням про їх походження і висловлювали з цього приводу ряд думок. Так, А. І. Савельєв вважав знаки за тамги тюркських та монгольських племен, принесені до Причорномор'я татарами¹, П. С. Бурачков порівнював їх з древньогерманськими рунами і приписував готам², а А. С. Лаппо-Данилевський був схильний скоріше вважати їх скифськими³.

Для розв'язання цього питання необхідно уточнити хронологічні рамки та ареал поширення причорноморських знаків.

Нагромадження нового матеріалу та можливість датування багатьох пам'яток із знаками за археологічними комплексами та супроводним грецьким написам показали, що ці знаки зустрічаються в основному з I по середину IV ст. н. е., тобто майже до кінця існування античного світу.

Час існування знаків у Північному Причорномор'ї та зіставлення їх обрисів з германськими рунами та татарськими тамгами спростовують припущення Савельєва та Бурачкова. В останній час все одноставніше висловлюється гіпотеза про сарматське походження причорноморських знаків⁴, заснована на тому, що їх поширення збіглося з періодом сарматизації Північного Причорномор'я і особливо Боспора, де зустрічається найбільше знаків.

Сармати рухалися із сходу на захід, і тому для доказу зв'язку причорноморських знаків з сарматським етнічним середовищем слід

¹ А. И. Савельев, Два ланитарных памятника, журнал «Древняя и новая Россия», 1875, № 4, стор. 373 і далі.

² П. С. Бурачков, О памятниках с руническими надписями, находящихся на юге России, ЗОО, т. IX, 1875, стор. 194.

³ А. С. Лаппо-Данилевский, Скифские древности, ЗРАО, т. IV, 1887, стор. 518 і далі.

⁴ В. Ф. Гайдукевич, Боспорское царство, М.—Л., 1949, стор. 428.

ознайомитися з більш рашніми, розташованими на схід від Північного Причорномор'я пам'ятками сарматської культури.

Виявилось, що в сарматських комплексах з районів Кубані, Дону та Волги зустрічаються пам'ятки із знаками, які цілком збігаються з причорноморськими. Як приклад можна навести глиняну посудину з Калишовського могильника на Волзі III—II ст. до н. е.¹, казан із станиці Єланської на Дону з двома знаками², казан з Хатажукаєвського кургана Куранської області I ст. до н. е. — I ст. н. е.³ та кілька десятків сарматських дзеркал, прикрашених знаками або близьким до них орнаментом⁴.

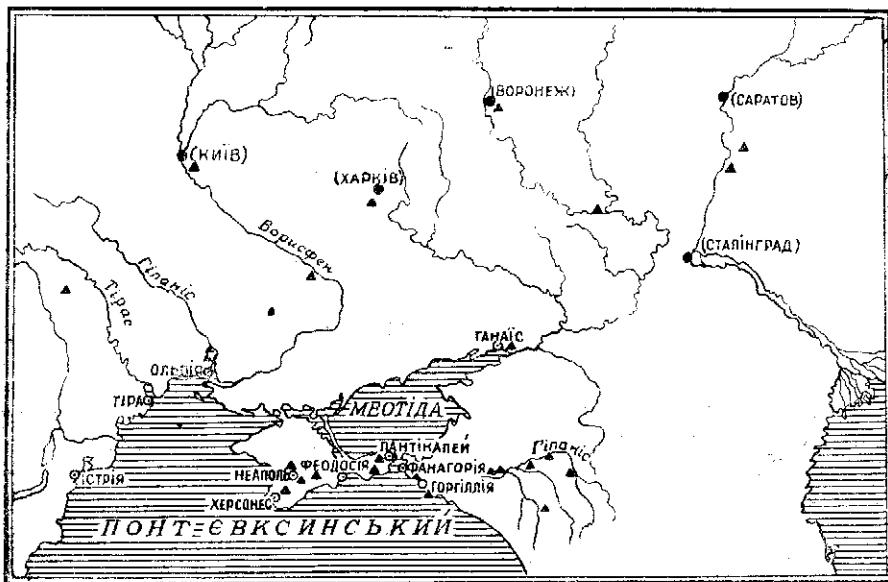

Рис. 1. Схематична карта поширення причорноморських знаків.

В Північному Причорномор'ї знаки дістали досить велике поширення. Ми зустрічаємо їх на кубанській та кримській частинах Боспора, в центральному Криму, в районах Діпіра та Південного Бугу, в Північній Молдавії. Поодинокі пам'ятки з причорноморськими знаками потрапляють і значно далі на північ, аж до Харкова, Києва, Воронежа (рис. 1).

Походження форм знаків, так само як і букв багатьох систем письма, не може бути виведене з якогось одного джерела.

Серед причорноморських знаків ми зустрічаємо прості геометричні форми, спрощені рисунки та знаки, частково запозичені в інших племенах і народів. В тісному сусідстві з місцевими племенами Північного Причорномор'я були розташовані античні міста з грецькою писемністю. Тому безвідносно до їх значення як знаки використовувалися форми грецьких букв А, У, В, К та ін. Аналогічне явище можна спостерігати у багатьох безписемних народів: наприклад, було встановлено, що пенці

¹ В. П. Шилов, Раскопки Калиновского курганного могильника, КСИИМК, в. 59, 1955, стор. 124, рис. 51, 13.

² Отчет Исторического музея за 1913 г., стор. 13, рис. 14 і далі.

³ ОАК за 1899 г., стор. 50, рис. 96.

⁴ ОАК за 1902 г., стор. 135; В. В. Шкорпил, ИАК, в. 25, 1907, стор. 16, рис. 6; Т. Н. Книпович, Танаис, М.—Л., 1949, стор. 55, рис. 13; Н. В. Анфимов, Древние поселения Прикубанья, Краснодар, 1953, стор. 67.

запозичили частину своїх знаків з російського алфавіту¹, а бедуїни Аравії — з самудського письма².

Різноманітність шляхів утворення та недостатня вивченість різних систем знаків не дозволяють з певністю встановити походження кожної окремої форми. Крім того, не можна брати до уваги прості геометричні обриси, які могли цілком незалежно один від одного виникнути в різних кутках земної кулі. Проте відносно ряду знаків, особливо тих, які мають складні обриси, можна із значною долею певності припускати, що вони запозичені сарматами з районів Сибіру, Алтаю та Середньої Азії (пор. плиту з Алтайських курганів³, бронзовий казан з Сибіру⁴, знаки на скелі Калмак-Кирган (Казахстан)⁵, деякі знаки на монетах древнього Хорезма)⁶.

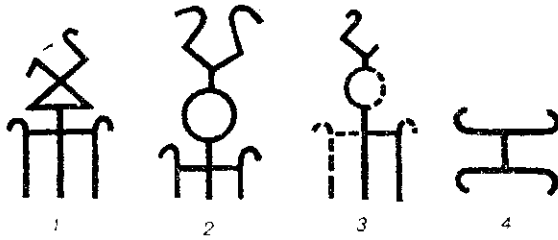

Рис. 2. Знаки боспорських царів II—III ст. н. е.
1 — Тіберія Юлія Евпатора; 2 — Савромата II;
3 — Ріскупоріда III; 4 — Ініфімея.

Б. О. Рыбаков⁷ висловив припущення, що нижня частина тричлених боспорських знаків має схожість з стилізованим зображенням двох коней, які йдуть в різні боки, а верхні частини знаків нагадують людину з піднятими догори руками або голови рогатих тварин (рис. 2).

Відновлення рисунків, які лежать в основі деяких сарматських знаків, є особливо важким, оскільки нам не відомі назви знаків, що часто розкривають їх змістове значення⁸.

В 1950 р. в Чорнорічінському могильнику II—IV ст. (недалеко від Інкермана) була знайдена прорізна пряжка з тричленим боспорським знаком. На відміну від інших аналогічних пряжок⁹ в ній на кінцях нижньої частини знака є потовщення, які нагадують голови коней (рис. 3). Можливо, що зображення було спочатку пов'язане з культом коня¹⁰, і тому відповідний знак особливо часто зустрічається на надмогильних каменях та прикрасах кінської зброї.

Встановлення посередніх ланок між рисунками та знаками дозволить виявити прототипи і деяких інших знаків.

Етнографічний матеріал показує, що знаки слід вивчати в нероз-

¹ А. Шифнер, Об этнографической важности знаков собственности, Ученые зап. Академии наук, т. III, 1855, стор. 604.

² Ч. Лоукотка, Развитие письма, М., 1950, стор. 90.

³ Каталог собрания гр. Уварова, М., 1887, стор. 27 і далі, рис. 14.

⁴ И. И. Толстой и Н. П. Кондаков, Русские древности в памятниках искусства, III, стор. 68, рис. 79.

⁵ Архив О. А. Спицина, ЛОИМК, ф. 5, № 311, арк. 180.

⁶ С. П. Толстов, Древний Хорезм, М., 1948, стор. 184 і далі.

⁷ Б. А. Рыбаков, Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X—XII вв., СА, VI, 1940, стор. 234, прим. 1.

⁸ Див. П. Небольсин, Очерки быта калмыков Хошеутовского улуса, СПб., 1852, стор. 13 та таблиця тамг. Тут за допомогою назв окремих тамг легко розгадати схематичне зображення різних предметів.

⁹ В. В. Шкорнид, Заметка о рельефе на памятнике с надписью Евпатория, ИАК, в. 37, 1910.

¹⁰ В. А. Городцов, Дако-сарматские элементы в русском народном творчестве, Труды ГИМ, в. I, 1926, стор. 22, рис. 18.

ривному зв'язку з економікою і культурою даного суспільства. З розвитком суспільства розвиваються і знаки, знаходячи нові сфери для свого застосування.

Для зручності вивчення причорноморських знаків ми поділили їх на окремі групи, подібні за характером пам'яток: 1) знаки на кам'яних плитах, стінах склепів та печер; 2) знаки на різних ремісничих виробках; 3) знаки на монетах.

В свою чергу, за кількістю та розташуванням знаків, першу групу можна поділити на такі три підгрупи:

а) поодинокі знаки, які часто супроводжуються грецькими написами; б) безліч знаків, що безладно розміщені на каменях або стінах; в) ряд знаків з більш упорядкованим розташуванням.

Знаки на ремісничих виробках чітко поділяються на дві основні підгрупи: а) знаки, викопані при виготовленні речі; б) знаки, нанесені на готовий виріб.

Ми вважаємо, що чим дрібнішим буде поділ на органічно пов'язані між собою групи пам'яток із знаками, тим ближче ми будемо підходити до розв'язання питання про значення і сфери застосування причорноморських знаків.

В рамках невеликої статті немає можливості навіть побіжно охарактеризувати всі перелічені вище групи.

Серед лапідарних пам'яток з поодинокими знаками (підгрупа а), розгляд яких і становить зміст даної статті, передусім виділяються пам'ятки,

які мають між собою багато спільних рис і характерні тільки для території Боспорського царства. Вони відрізняються добрим виконанням і являють собою мармурові або вапнякові плити, на яких значну частину площі займає знак, що композиційно поєднується з грецьким написом або рельєфом. Зустрічається і один знак.

Грецькі написи на цих плитах мають не приватний, а загальнодержавний характер: в них говориться про перемоги Боспора над ворогами, про відбудову та будівництво оборонних споруд. Плити, очевидно, прикріплялися на громадських будинках, стінах та баштах.

Найпоширенішими є варіанти тричленного знака, тотожні в нижній частині.

Написи та дати дають можливість розмістити ці пам'ятки у хронологічному порядку. Однакові знаки припадають на одне і те саме царювання, і тому вже давно висловлювалася думка про їх належність боспорським царям¹.

Більшість вказаних плит знайдена в Танаїсі та на Кубані, тобто на околицях Боспорської держави, де був максимальний процент місцевого, зокрема сарматського, населення. Жителі Танаїса та інших околиць брали безпосередню участь у будівництві оборонних споруд². Можливо, саме тут, на кордонах держави, для зміцнення свого становища боспорські царі намагалися всіляко підкреслити місцеве походження пануючої династії. Крім того, в тривалій боротьбі з Римом за свою незалежність боспорські царі також спиралися на місцеве

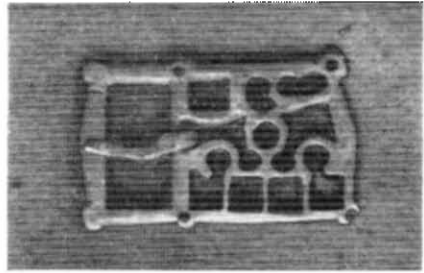

Рис. 3. Прорізна бронзова пряжка із знаками з Чорнорічівського могильника.

¹ В. В. Латышев, Греческие и латинские надписи, найденные в южной России в 1889—1891 гг., МАР, № 9, 1892, стор. 64; В. В. Шкорпил, ИАК, в. 37, 1910, стор. 34.

² ГРЕ, II, 428.

населення і, можливо, підкреслюючи своєю емблематикою своєрідність Боспора, протиставляли його Риму.

На деяких плитах з написами згадується ім'я царя, на інших воно відсутнє. В останньому випадку виникає припущення, чи не заміняв собою знак ім'я царя. Так, наприклад, на плиті 193 р. н. е.¹ говориться про великі перемоги Боснора, але ім'я царя Савромата II не назване, що в даному випадку здається малоймовірним.

Цікава в цьому відношенні і знахідка двох мармурових плит на Тамані з рельєфним зображенням Нік та знаками². Написи відсутні, і ми не знаємо, на честь якої важливої перемоги були споруджені ці барельєфи. Ніки, які звичайно увінчують голову переможця, простирають свої вінки над знаком, відомим нам з інших пам'яток, як знак Тіберія Юлія Євпатора (рис. 4). Про той же час свідчить і характер зображень. Тут знову напрошується думка, що знак замінив собою ім'я царя.

Рис. 4. Мармурова плита з Керченського музею із зображенням знака та богинь Перемоги.

Видимо, певипадково знаки займають головне або, в усякому разі, досить помітне місце на плитах. Очевидно, знак був зрозумілим всім без пояснень (в тому числі і простому народу, який не знав грецької мови) і красномовно говорив, при якому царі був збудований даний палац або башта.

За станом джерел наші відомості про царські знаки далеко не повні, тому ми не можемо послідовно проаналізувати зв'язок між окремими знаками та характер їх зміст. Між тричленими знаками Тіберія Юлія Євпатора та Савромата II, тотожними в нижній частині, є і відмінність в середній частині: трикутник замінено на коло, а верхня частина замінена симетричним дворогим зображенням.

Тіберій Юлій Євпатор та Савромат II були в родинних відносинах з Риміталком, який правив до них (знак його нам не відомий), а значить — і між собою. Тому, очевидно, і їх знаки, поряд з відмінностями мають і ряд спільних рис.

Після Савромата II в 210—211 р. боспорським царем став його син Ріскупорід III. Ми переконалися, що на плиті з іменем цього царя, яка складалася з численних дрібних фрагментів, знак був невірною відданий Латишевим³. Незважаючи на погане зберження пам'ятки, знак піддається повній реконструкції (рис. 2, 3). Він майже тотожний знаку Савромата II, і відрізняється від нього лише відсутністю у верхній частині другого рога. Таким чином, можна говорити про якусь спадкоємність знаків, яка нагадує нам знаки Рюриковичів⁴, де цей принцип витримувався суворіше і де, навпаки, відбувалося, звичайно, ускладнення знака шляхом введення додаткових рисочок.

Знак царя III ст. н. е. Ішінфімса, який належав, очевидно, до іншої

¹ В. В. Шкорпіл, Боспорские надписи, найденные в 1910 г., ИАК, в. 40, 1911, № 28; В. Ф. Гайдукевич, Боспорское царство, М.—Л., 1949, стор. 429, 578.

² Одна плита зберігається в Керченському музеї (Л. 150) і видає В. В. Шкорпілом, ИАК, в. 37, 1910, рис. 1; друга знаходиться в Державному Ермітажі (2069/1) і вперше опублікована П. И. Сумароковим у кн. «Досуги крымского судьи», СПб., 1805, стор. 127, рис. 19, та в «Древностях Боспора Киммерийского», т. II, № XXI.

³ ІРЕ, II, № 431.

⁴ А. В. Орешников, Классификация древнейших русских монет по родовым знакам, ИАН, Отделение гум. наук, 1930, № 2, стор. 111; Б. А. Рибак, цит. праця, СА, VI, 1940, стор. 232.

династії, мав зовсім іншу форму, що нагадує лежачу букву Н¹. Цей знак відомий на багатьох сарматських дзеркалах та інших пам'ятках.

Увесь наведений матеріал остаточно переконує нас в тому, що розглянута група знаків являє собою саме знаки боспорських царів. Застосування, поряд з грецьким письмом, запозичених у місцевого населення знаків нібито символізувало змішаний характер Боспорського царства та його культури.

В усіх елліністичних державах, до яких наближалося за своїм характером і Боспорське царство, було введено обожнювання та культ правителя з метою зміцнення його єдиноподобної влади. З уривчастих відомостей з історії Боспора, наприклад, відомо, що боспорський цар IV ст. до н. е. Перісад I був визнаний богом². В такому разі царський знак повинен був також вважатися божественним і міг, за уявленнями древніх, охороняти стіни міста від ворожих нападів та руйнування.

Поодинокі знаки зустрічаються також на надгробних пам'ятках, часто разом з грецькими написами. Знаки тут не виділені, як на плитах громадського значення; вони вміщені під написом і вирізані звичайно тонкою лінією, іноді досить недбало³.

На надгробних плитах могли ставити знак роду або сім'ї померлого. В середньовічній Європі знаки-марки також вміщували на надгробних плитах поряд з написами та зображеннями. В деяких районах Швеції звичай ставити марки на надгробних пам'ятниках замість написів зберігся серед селян аж до кінця XIX ст.⁴

Серед знаків на боспорських надгробних плитах зустрічаються також і царські. Можливо, ставити їх мали право переважно наближені царя або представники знаті. Царський знак міг відігравати й охоронну роль, одночасно позначаючи, при якому царі (а значить, і коли) помер даний житель Боспорського царства.

Цікаву аналогію дає Ібн-Фадлан⁵, арабський письменник X ст., описуючи обряд поховання на Волзі знатного руса, над могилою якого на дереві написали ім'я похованого та ім'я царя русів.

Як уже згадувалося, знаки багатьох боспорських царів нам не відомі. Деякі з них ми можемо відновити за надгробними плитами, оскільки вони є варіантами знайомих нам царських знаків. Так, наприклад, зустрічається тричленний знак з округлістю в середній частині. Видимо, це був знак одного з боспорських царів, який правив в II ст. н. е. до Тіберія Юлія Євпатора. До царських міг належати і рідкісний знак, зустрінутий на одній надгробній плиті, який трохи нагадує знак на монетах Фофорса⁶. З фрагментарного тексту можна зрозуміти, що похований був якимсь царським магістратом.

Деякі надгробні плити із знаками поставлені членами релігійних фіасів⁷. Знаки на них близькі між собою, але прямих аналогій із знаками на інших пам'ятках не мають. Можливо, це - відмітні знаки певних фіасів⁸.

¹ ІРЕ, II, 433, 434; А. И. Болтунова, Из черновиков В. В. Латышева, ВДИ, 1951, № 2.

² Страбон, VII, 4, 4.

³ ІРЕ, IV, 209; ВДИ, 1941, № 1, стор. 209 і далі.

⁴ С. Г. Номеуег, Die Haus- und Hofmarken, 1870, стор. 30, 207.

⁵ Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу, М., 1939, стор. 83.

⁶ ІРЕ, IV, 359. Про знаки на монетах Фофорса див. Л. П. Харко, Тиритакський монетний клад 1946 г., ВДИ, 1949, № 2.

⁷ ІРЕ, IV, 208; ИАК, в. 10, 1904, № 27. Плита дуже пошкоджена. Знак, вміщений між зображенням трьох озброєних юнаків, можливо, також був знаком релігійного фіаса, що їх об'єднував.

⁸ У багатьох народів, які користувалися знаками, духовенство мало свої особливі знаки, див. Д. Н. Соколов, О башкирских тамгах, Труды оренбургской Ученой архивной комиссии, т. XIII, 1904, стор. 17; С. Г. Номеуег, цит. праця, стор. 165.

бажче визначити надгробний характер пам'ятки, якщо на ній є тільки знак без грецького напису, але в окремих випадках це вдається, зокрема за формою самої надгробної плити. За цим принципом ми відносимо сюди кам'яні антропоморфні стели із знаками¹ (рис. 5).

Нарешті, слід згадати про поодинокі знаки в поховальних склепах, де, безперечно, ховали представників знаті. Знаки там відігравали таку ж роль, як і на надгробних плитах. У склепі Алкіма на Боспорі (схил гори Мітрідат) на одній стіні вирізаний грецький напис, а на інших — знак, близький знаку на монетах Фофорса². Склеп біля с. Красногорського (кол. Нейзац), Зуйського району, Кримської області, близький за архітектурою та інвентарем склепам Неаполя Скіфського і може бути охарактеризований як скіфська пам'ятка перших століть нашої ери, ускладнена впливом сарматських елементів. На стіні біля ніші глибоко вирізані два великі знаки³.

Рис. 5. Антропоморфна надгробна плита із знаками з Керчі.

Невелику, але особливо цікаву, на наш погляд, групу поодиноких знаків на плитах складають знаки на зображеннях свійських тварин. Нам вдалося виявити дві такі пам'ятки. Це — боспорська надгробна плита з рельєфним зображенням двох вершників на конях та великим написом релігійного фіаса на честь свого сочлена⁴ та вапнякова стела з Малої Козирки поблизу Ольвії із зображенням коня та інших тварин⁵.

Сюди слід приєднати одну пам'ятку іншого характеру — глиняного бичка, знайденого в Керчі в дитячій могилі поруч з повозкою, уламками іншого глиняного бичка, астрагалами та бусами⁶.

Усі ці пам'ятки датуються першими століттями нашої ери і належать до виробів місцевих майстрів.

В науковій літературі не було спроб співставити ці різні за своїм характером пам'ятки, а тим більше розв'язати питання про значення нанесених на них знаків. Спроба ж П. Беньковського⁷ трактувати знак на бичку як грецькі букви К та Σ та вважати теракоту за амулет здається нам цілком безпідставною.

Звертає на себе увагу той факт, що ці знаки нанесені саме на зображеннях свійських тварин (коней та биків), вміщені в певних місцях на крупі — і мають, за своїми обрисами, численні аналогії на інших пам'ятках Північного Причорномор'я. Крім того, вони вирізані майстрами під час виготовлення речей.

¹ А. П. Иванова, Боспорские антропоморфные надгробия, СА, XIII, 1950, стор. 245, рис. 8, 9. Надгробна плита, знайдена на городищі Керман-Кир поблизу Сімферополя), зберігається в Обласному краєзнавчому музеї Криму (А—1160).

² М. И. Ростовцев, Античная декоративная живопись на юге России, СПб., 1914, стор. 163 та табл. L, 2.

³ Архів ЛОИИМК, ф. 2, оп. № 146, л. 9—11.

⁴ ИГАИМК, в. 4, 1935, стор. 68, рис. 7, 7а.

⁵ ОАК за 1909—1910 гг., стор. 101, рис. 146.

⁶ П. Беньковский, О теракотовых повозочках из Керчи, ИАК, в. 9, 1904.

⁷ Там же, стор. 70.

Великий етнографічний матеріал та писемні джерела свідчать про широке та давнє поширення звичаю клеймування або таврування худоби у тюркських, слов'янських та фінських племен, на Кавказі та в Криму, в стародавній Греції та інших країнах шляхом надрізів, а частіше — випалювання зображень, знаків або букв. Ми вважаємо, що розглянута група пам'яток дозволяє зробити висновок про те, що в Північному Причорномор'ї був також поширений звичай таврування худоби. В такому разі — перед нами знаки власності, якими кожний господар позначав худобу.

На Боспорі та в інших місцях Північного Причорномор'я греки, видимо, застали і зберегли знайомий їм звичай, але замість прийнятих на їх батьківщині клейм у вигляді букв або зображень використали місцеві знаки.

Безпосередній зв'язок знаків тавра з господарським життям суспільства має велике значення для вивчення сарматських знаків в цілому, відкриваючи одну з важливих сфер застосування їх як знаків власності¹.

Ми розглянули тільки групу лапідарних пам'яток Північного Причорномор'я з поодинокими знаками, проте вже на цьому матеріалі мали змогу переконатися, що сарматські знаки, подібно до знаків інших племен та народів, мали багато значень. Залишаючись частково родовими, вони стали також застосовуватися як знаки власності, в тому числі як тавра на худобі. У своєрідних же умовах Боспорського царства виникла особлива група царських знаків.

Розгляд інших пам'яток із знаками (це буде темою спеціальної статті) показує, що їх застосовували як знаки майстрів на ремісничих виробках, як торгові мітки, знаки власності на посуді, пряслицях та грунцях, а також з релігійно-культовою та магичною метою на дзеркалах, різних похоронних прикрасах та спеціально виготовлених керамічних плитках.

Цим, зрозуміло, не вичерпується значення причорноморських знаків, які заслуговують на пильнішу увагу з боку археологів, істориків та лінгвістів.

Э. И. СОЛОМОНИК

О НЕКОТОРЫХ ПАМЯТНИКАХ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ СО ЗНАКАМИ

Резюме

Так называемые загадочные знаки встречаются в Северном Причерноморье на различных по своему характеру памятниках: на каменных плитах, стенах склепов и пещер, на различных ремесленных изделиях и монетах. Одни исследователи принимали их за тамги, другие — за магические изображения, монограммы, буквы неизвестного письма и др.

Изучение материала и аналогии показывают, что знаки изменялись и развивались вместе с развитием местного общества и служили одновременно для различных целей.

Датировка рассматриваемой группы знаков по археологическим комплексам и сопровождающим греческим надписям позволяет определить основные хронологические рамки их существования с I по IV в. н. э.

¹ Докладніше про знаки на свійських тваринах з додатком ілюстрацій див. статтю «О тавренни скота в Северном Причерноморье», зб. «История и археология древнего Крыма», К., 1957, стор. 210—219.

Наибольшее количество памятников со знаками встречается на Керченском полуострове, в низовьях Дона, Кубани, Днепра и Южного Буга.

Время появления знаков в Северном Причерноморье и сопоставление причерноморских знаков со знаками из районов Волги и бассейна Кубани (на зеркалах, котлах и сосудах) позволяют предполагать их сарматское происхождение. Позднее скифы, видимо, заимствовали эти знаки вместе с другими элементами сарматской культуры.

Среди причерноморских знаков встречаются простые геометрические очертания, знаки, близкие по форме к буквам греческого письма, схематические рисунки и сложные двух- и трехчленные изображения.

В данной статье в основном рассматриваются лапидарные памятники с единичными знаками, которые можно разделить на три группы:

1. Памятники государственного характера, свидетельствующие о победах над врагами, строительстве оборонительных сооружений и др. На них ставили именные знаки боспорских царей, которые часто заменяли на плите имя царя. Реконструкция знака на плите Рискупорида III и сопоставление его со знаком Савромата II показывают, что царские знаки передавались по наследству, претерпевая при этом небольшие изменения.

2. Надгробные памятники, поставленные в том числе и членам религиозных фиссов. Наряду со знаками рода или фисса на боспорских надгробиях часто встречаются царские знаки, видимо, отличавшие представителей знати.

3. Памятники, на которых знаки помещены на изображениях домашнего скота (лошадях, быках). Свидетельства античных авторов и большой этнографический материал приводят к выводу, что это тавро, т. е. знаки собственности, которыми каждый хозяин отмечал принадлежавший ему скот.

Рассмотрение других памятников Северного Причерноморья со знаками показывает, что их применяли в качестве ремесленных и торговых меток, знаков собственности на посуде, пряслицах и грузилах, а также с религиозно-культовой и магической целью на зеркалах, различных погребальных украшениях и керамических плитках.